

Szatmári Áron¹

Szóbeliség, kéziratosság és a nyomtatott könyv Bogáti Fazakasnál

„Hiába, az elágazó melodikus ösvé-
nyek kertjében gyakran eltévedhetünk.”
(Szigeti Csaba: *Vers és zene*)

A 16. század végére számos latin és népnyelvű verses zsoltárfordítás látott napvilágot Európában. Ezek a zsoltárfordítások különböző humanista és protestáns irodalmi programok jegyében keletkeztek. A fordítókat eltérő mértékben inspirálták a humanista-metrikus ódaköltészet hagyományai, valamint a reformáció teológiai és liturgikus igényei, de a legtöbb szerzőnél ezek a programok egyszerre, egymást erősítve hatottak és valósultak meg. Magyarországon már a század során egyértelműen kimutatható Théodore de Bèze hatása, aki a zsoltároknak nemcsak francia, hanem latin nyelvű fordítását is elkészítette, és utóbbiból válogató kiadványát Dudith Andrásnak ajánlotta.² Balassi Bálint zsoltárparafrázisainak forrásai között szintén megtalálhatjuk Bèze-t, ahogyan Jan Kochanowskit (a „lengyel Horatiust”) és a skót humanista George Buchanant is: utóbbinak metrikus latin zsoltárai szintén nagy karriert futottak be a 16. századi Európában.

A teljes zsoltárfordítások közös vonása a lehető legnagyobb metrikai változatosságra való törekvés. Egyfajta tudós-humanista eszménykép valósult meg a versformák „enciklopédikus”, gyűjteményszerű felhasználásában, az eredeti bibliai szöveg formai változatosságának visszaadásában, ráadásul a *Zsoltárok könyve* ezáltal válhatott a humanista szövegtörzshöz immár formagazdagság és költői igényesség terén is az antik auktorokkal versengő részévé. Egyes metrikus latin fordítások a zsoltárok versformájának feltüntetésével vagy akár a versformákat rendszerező mutatókkal jelentek meg, és így válhattak – különösen Buchanan és

¹ Szatmári Áron (Pécs, 1991) a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa, a *Verso* irodalomtörténeti folyóirat szerkesztője. Kutatási témája a 16. századi magyar nyelvű költészet. Elérhetősége: szatmari.aron@abtk.hu.

² CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Humanista metrikus dallamok Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 51.

a német Andreas Spethe munkái – iskolai tananyaggá, a zenei-irodalmi oktatás részévé.³

A népnyelvű fordításokban a humanista irodalmi program sokkal inkább összefonódik a kegyességi és liturgikus funkciókkal: „A zsoltárköltészet éppúgy volt kedvező és csábító terepe a humanista poézisnek, mint a zártabb liturgikus igényt kielégítő Kirchengesangnak” – írja Imre Mihály Szenci Molnár Albert fordításának irodalmi háttérét vizsgáló tanulmányában.⁴ Akár templomi éneklésre, akár magánjátatosságra szánt fordításról van szó, fontos szempont, hogy a korabeli hívek számára teológiai kifogástalan és praktikus használható énekek készüljenek. Az ismert dallamok felhasználása mögött sok esetben ehhez hasonló egyházpolitikai és propagandisztikus célok húzódtak meg: a magyar korpuszban is jól nyomon követhető az az eljárás, amikor teológiai vagy liturgiai kifogásolható szövegeket zsoltárfordításokkal váltottak föl, megtartva az eredeti szöveg népszerű dallamát.

Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításával a 16. századi magyar költészet versformáinak és dallamainak gazdag antológiáját hozta létre. A fordítást tartalmazó *Péchi Simon-énekeskönyv*⁵ címlapja szerint Bogáti a zsoltárokat „különb-különb magyar ékes nótákra” fordította, amelyben már Maróthy Szilvia is a varietas eszményének érvényesülését látja.⁶ Bognár Péter egy konferencián hívta fel a figyelmemet arra, hogy az RPHA alapján sok olyan metrum található Bogáti *Psalterium*ának darabjai között, amely a 16. századi anyagban csak egyszer vagy egyszer sem fordul elő Bogáti adott zsoltárán kívül (legalábbis a fennmaradt források alapján), Bogáti tehát alapos kutatást végezhetett a Magyarországon elterjedt korabeli metrumok után. Ugyanez a dallamokról is elmondható: „ami a nótautalások révén ismeretes, az felöleli a Magyarországon akkor elterjedt dallamvilág legjavát.”⁷ Vagyis Bogáti ugyanúgy a korabeli magyar metrika és

³ Uo., 44.

⁴ IMRE Mihály, „Szenci Molnár Albert *Psalterium*ának poétikai programja 16. századi kontextusban”, in *A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. Ötvös Péter, PAP Balázs, SZILASI László és VADAI István (Szeged: k. n., 2005), 239–254., 253.

⁵ STOLL Béla, szerk., *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 33. sz.

⁶ MARÓTHY Szilvia, „Szerzői verskötetek a 17. századi magyar költészetben” (Budapest: ELTE, 2019), 17., letöltve: 2023. július 1., <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/50377>.

⁷ CSOMASZ TÓTH Kálmán, „Költőink zenei mintái”, in *Magyarország zenetörténete 2. 1541–1586*, szerk. BÁRDOS Kornél (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 284–291., 284.

dallamkincs teljességét kívánta összegyűjteni zsoltárfordításában, ahogyan Eobanus Hessus, Spethe vagy Buchanan a latin metrikus formakét.

Ha azonban Bogáti *Psalterium*-át egyfajta régi magyar metrumgyűjteményként, verstani antológiaként értelmezzük, akkor jól láthatóvá válik, hogy Bogáti mit tartott „magyar ékes nótának”. A régi magyar versformáknak a legtipikusabb válfaját, a század második felében uralkodó strófatípust használta: a *Psalterium* minden darabja szótagszámláló, izostrofikus vers, a zsoltárok strófái pedig – egy-két nem egyértelmű kivételtől eltekintve – izorímese (Horváth Iván szerint a 136. zsoltár kivétel).⁸ Bogáti metrumkánonja tehát különbözik Szenci Molnár Albertétől, aki a varietas eszményét nemcsak a gyűjtemény, hanem a versek szintjén is megvalósítandónak gondolta. A két zsoltárfordítás verstani felfogása gyökeresen eltér. Szenci Molnár sokat idézett *Psalterium*-előszavában a históriás ének a rossz vers mintapéldája, Bogátinál gyakori minta. Szenci Molnár az izo-szabály ellen szól, Bogátinál minden vers izostrofikus és minden strófa izorímes. Szenci Molnár előszavában példákat hoz „egy vers nemének megjobbított módjairól”, amelyek közül már az első példa, a „köz mód” is ritka típus lenne Bogátinál. Ott kezdődik tehát Szenci Molnár horizontja, ahol Bogátié véget ér. Ami Bogátinál „magyar ékes nóta”, az Szencinél „rég magyar ének”.⁹

A *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*¹⁰ metrikai adatbázisa alapján Bogáti teljes *Psalterium*-ában 63 különböző strófaformát különíthetünk el, ha az egyes sorokat csak szótagszámuk alapján különböztetjük meg. Ha a sorok belső szerkezetének különbségeit is figyelembe vesszük, akkor majdnem nyolcvan strófaformát különíthetünk el (ami persze függ a metrumok értelmezésétől is). Fontos kérdés, hogy a nagyjából nyolcvan különböző metrum mögött vajon hány különböző dallam rejlik. Szentmártoni Szabó Géza szerint a zsoltárkönyv „kereken kilencven dallamra” íródott,¹¹ ennél azonban jóval több nótajelzés jelenik meg a forrásokban.

⁸ HORVÁTH Iván, *A vers: Három megközelítés*, 2000 könyvek (Budapest: Gondolat Kiadó, 1991), 187.

⁹ SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum* (Herborn: k. n., 1607), 11r–11v, RMNy 962.

¹⁰ FONT Zsuzsa, H. HUBERT Gabriella, HERNER János, HORVÁTH Iván, SZÖNYI Etelka és VADAI István, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne: A régi magyar vers leltára a kezdetektől 1600-ig*, 7.3. kiad. (Gépeskönyv), letöltve: 2022. október 28., <https://f-book.com/rpha/v7/index.php> (a továbbiakban: RPHA).

¹¹ BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Psalterium: Magyar zsoltár*, kiad. GILICZE Gábor és [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, tan. DÁN Róbert, jegyz. [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza (Budapest: Magyar Helikon, 1979), 262.

A hét majdnem teljes *Psalterium*-kézirat eltérő számú különböző nótajelzést használ, ezt az 1. táblázatban mutatom be.¹² A táblázat második oszlopának számai azt mutatják meg, hogy hány verstani egységet különíthetünk el, vagyis hogy hány nótajelzéssel számolhatunk. A kéziratok csonkulása miatt bizonyos esetekben nem tudjuk, volt-e nótajelzés, és ha igen, mi volt az, viszont ezeket az eseteket fontos elkülöníteni azoktól, amikor jól láthatóan nem írt a másoló nótajelzést. A harmadik oszlop éppen ez utóbbit jelzi, azaz hogy hány zsoltár esetében nem ad meg az adott forrás nótajelzést. A jobb oldali oszlop mutatja meg, hogy az egyes forrásokban hány különböző nótajelzés található. Ennek számaiban némi pontatlanság lehet amiatt, hogy bizonyos nótajelzésekről nehéz eldönteni, vajon ugyanarra vagy különböző versre utalnak. A kérdéses eseteket a Bogáti-nótajelzések alaposabb vizsgálata döntheti majd el.

A számok igen beszédesek. A hét kéziratban összesen 256 különböző nótajelzés jelenik meg, de csak a *Péchi Simon-énekeskönyv*ben is 145. Hasonlóan nagy változatosságot mutat a *Jancsó-kódex*, a *Mátéfi János kódexe* és az *Abasfalvi zsoltárkönyv*. A két legkésőbbi forrásban, az 1679-ben másolt *Kövendi János-kódex*ben és az 1704-es *Magyari Péter kódexe*ben jelentős uniformizáció megy végbe, ráadásul előbbiben nemcsak a sokszínűség tűnik el, de maguk a nótajelzések is. E tekintetben átmenetet képez a ma ismert legkorábbi forrás, az 1607–1608-ig másolt *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*.

De az már nem látszik az adatsorból, hogy mekkora az átfedés az egyes források közt. Mindössze 24 olyan nótajelzés van a korpuszban, amely mind a hét forrásban megtalálható. A három Kissolymoshoz kapcsolható forrás között nagy a hasonlóság. A *Jancsó-kódex*nek és a *Péchi Simon-énekeskönyv*nek 119 közös nótajelzése van, a *Mátéfi János kódex*ének és a *Péchi Simon-énekeskönyv*nek 126, vagyis alig vannak saját, egyéni nótajelzéseik. Ezzel szemben a *Péchi Simon-énekeskönyv* és a *Kövendi János-kódex* között csak 51 az átfedés (utóbbi 31 új nótajelzést közöl a másikhoz képest), a *Péchi Simon-énekeskönyv* és a *Magyari Péter kódexe* között pedig csak 59. Ez a 17. századi nótajelzések nagy arányú megjelenésével magyarázható. A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*nek viszont csak 85 közös nótajelzése van a *Péchi Simon-énekeskönyv*vel, noha időben és térben egymáshoz közel készültek.

Adódik egy alapvető kérdés: el lehet-e dönteni csupán szövegkritikai vizsgálatokkal, hogy melyek voltak Bogáti eredeti nótajelzései? A *Psalterium* forrásai esetében kétféle tendenciát tartok valószínűnek, amelyek egymást kiegészítve és módosítva hozhatták létre az egyes kéziratok nótajelzéseit. Az egyik tendencia a

¹² A táblázatokat lásd a tanulmány végén.

Psalterium szövegének pontos továbbörökítése. A másik tendencia az, amikor a másoló szeretne használható nótajelzést adni az éneknek. Amikor a másoló ismert nótajelzést talál a lemásolandó forrásban, és azt alkalmasnak találja továbbhagyományozni, akkor a két tendencia egyszerre tud érvényesülni. Akkor azonban, ha a forrásban található nótajelzés ismeretlen vagy problémás a másoló számára, kezdődnek a bonyodalmak.

Az ELTE BTK-n 2022. június 10-én megtartott *A históriás ének: poétikai és filológiai kérdések* című műhelykonferencián a tizenhárom szótagos sorok 7+6-os osztásáról beszéltem.¹³ Akkor, egy ritmikai sajátosságra támaszkodva, amellet érveltem, hogy Bogáti töredékben fennmaradt Demeter-históriája (RPHA 2013), amelynek nem ismerjük a nótajelzését, nem általában a vágáns 7+6-os sorokból álló énekek közegéből meríthette ritmikai mintáját, hanem konkrét előzménye volt: Csanádi Demeter *Vita Ioannis secundi* című históriás éneke (RPHA 230), amely nyomtatásban is többször megjelent. Ugyanis Bogáti és Csanádi művere (és a 16–17. század magyar költészetéből csak e két versre) egyaránt jellemző az, hogy a következetes és hibátlan 7+6-os tagolást csak a strófák első, második és negyedik sorában valósítják meg, a strófák harmadik soraiban viszont nem. Nem néhány hibáról van szó, hanem a cezúrák tendenciaszerű hiányáról. A két vers képletét így formalizáltam:

13(7+6), 13(7+6), 13, 13(7+6)

Most figyeljük meg a négy darab 8+5-ös sorból álló strófát. Ez Bogáti két zsoltárában fordul elő: az elsőben és a huszonhetedikben. Az 1. zsoltár a hat legkorábbi forrásban egy *Mennynek, földnek ura, Istene...* kezdetű, ma már ismeretlen énekre utal. A *Magyari Péter kódex*ében két másik nótajelzés található: Petki János *Igaz felség egyediül Úr...* és Czemei Máttyás *Magasztallak én Istenem, Uram és Atyám...* kezdetű éneke.¹⁴ A 27. zsoltárnak a legtöbb kéziratban a nótajelzése szintén egy mára ismeretlen ének: *Én feleim és barátim, meghallgassatok...*, de itt már a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*, a *Magyari Péter kódex*e és a *Kövendi János-*

¹³ SZATMÁRI Áron, „7+6, avagy Demeter király esete a kanásztáncossal”, in *A históriás ének: poétikai és filológiai kérdések*, szerk. SELÁF Levente (Budapest: Gépeskönyv, 2023), <https://f-book.com/book/2023/A-historias-enek-kerdesek/index.php>.

¹⁴ BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla, kiad., *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, Régi magyar költők tára: XVII. század 1. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 68. sz.; KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla, kiad., *Bethlen Gábor korának költészete*, Régi magyar költők tára: XVII. század 8. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 158. sz.

kódex is eltér ettől. Az első kettő a *Csak tebenned, Uram Isten, vagyon bizodal-munk...* kezdetű gyülekezeti éneket adja meg (RPHA 222). A *Kövendi János-kódex*ben a zsoltár elé az előző és következő nótajelzések írásképtől eltérő írással írta oda valaki azt, hogy az 1. zsoltár alapján kell énekelni, majd még megadott egy azonosíthatatlan nótajelzést. Az 1. zsoltár nótajelzése előtt ez a felirat szerepel: „Nota. Sicut et Psal. 27.” Vagyis a 27. zsoltár fölött talán eredetileg nem is állt nótajelzés, mert a másoló úgy gondolta, hogy azt már letudta az 1. zsoltárnál. Végül az üresen maradó helyet egy másik kéz – vagy a kódexet másoló Felvinczi György egy későbbi időpontban – kiegészítette. Az mindenesetre tény, hogy egyedül a *Kövendi János-kódex* állítja azt, hogy a két zsoltárnak ugyanaz a nótajelzése.

A *Magyari Péter kódexe* nótajelzései 8 + 6-os sorokból álló énekek, a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* pedig 8 + 6-osra változtatja a zsoltárok szótagszámát. Esetében utólagos betoldásról van szó, ez jól látható a kéziratban: a másoló bizonyos szótagokat áthúz, és a sorok fölé írja betoldásait. Vagyis az eredetinek tűnő szöveg 8 + 5-ös, az eredetinek tűnő nótajelzések ismeretlen énekekre utalnak, Magyari Péter 8 + 5-ös szöveget ír le, de 8 + 6-os énekeket idéz, a szenterzsébeti másoló pedig 8 + 6-os szöveget alkot mindkét esetben, de csak egy esetben tudjuk, hogy nótajelzése milyen metrumú énekekre utal – ekkor viszont 8 + 6-osra. Hangsúlyozom a lényegét: jelenleg nincs adatunk arra, hogy a kettő közül bármelyik zsoltárnak volt olyan nótajelzése, amely 8 + 5-ös sorokból álló énekekre utal (az adatokat a 2. táblázatban szemléltetem).

A *Psalterium* szemelvényes kiadásának sajtó alá rendezői egyetlen 8 + 5-ös szöveget és dallamot találtak a korszakból, amit jobb híján adtak a zsoltároknak.¹⁵ Az általuk megadott dallam a Hoffgreff-énekeskönyvben (RMNy 108) található jeremiád dallama.¹⁶ Csakhogy nem ennek szövegét, az *Emlékezzél, mi történék, Uram, mi értünk...* kezdetű éneket (RPHA 366) idézik a források, hanem több másikat. Ráadásul csak egy kézirat állítja azt, hogy a két zsoltárnak azonos a dallama, a többi éppenséggel két különböző nótajelzést ad meg, és nem is utalnak egymásra. A Hoffgreff-énekeskönyv kottája alapján a dallamban nincs is osztás: a cezúra nélküli dallam a recitáló jellegű előadásmód felé mutat. Bogáti vágáns lejtésű énekei viszont következetesen megvalósítják a cezúrát. Mintha a 8 + 5-ös sorokból álló négysoros strófa nemcsak a filológusoknak okozna gon-

¹⁵ BOGÁTI, *Psalterium...*, 268–269.

¹⁶ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, kiad. FERENCZI Ilona, 2. kiad., 2 köt., Régi magyar dallamok tára 1. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2017), 2: 33. sz. (a továbbiakban: RMDT).

dot, hanem a korabeli másolóknak is. Lehetséges, hogy nem is a 8 + 5-ös osztású tizenhármassorok között kell keresgelnünk a zsoltárok dallamát? Mi van, ha a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* másolója jó helyen tapogatózott, és Magyar Péter is tudatosan választott mindkét esetben egy szótaggal hosszabb sorokból álló éneket nótajelzésül?

Felvetésemet egy analógiával világítom meg. Amikor a tizenhárom szótagos sorokból álló Demeter-história helytelenül idézett kolofonsorát elemeztem, azt mondtam, hogy a jegyzetekben azért tudtak hibázni a kritikai kiadás készítői (köztük magam is), és azért írták 8 + 6 szótaggal az amúgy is hibás cezúrájú, 7 + 6 helyett 8 + 5 szótagból álló sort,¹⁷ mert a 8 + 6 valójában közelebb áll a 7 + 6-hoz, mint a 8 + 5. A metrikában $7 + 6 \neq 8 + 5$. A 3. táblázatban néhány sorfajta 16. századi elterjedését láthatjuk. Az adatokat az RPHA adatbázisából vettem. A középső oszlopokban azt látjuk, hogy az egyes metrumképletekhez mennyi vers társítható Bogáti művei nélkül. A metrumokhoz társítható Bogáti-versek száma pedig jobb felől látható.

A középső és a jobb oldali oszlop adatai között a leglényegesebb eltérés az, hogy Bogátinál nem találunk négy darab tizennégyes sorból álló strófát. A másik meglepő adatot már nem tudjuk kiolvasni a számsorokból. Bogáti 83. zsoltára négy darab 7 + 8 szótagos sorból áll. Ennek a forrásokban két nótajelzése változik, viszont egyik sem *Az Úr Jézus Krisztusnak kínját és ő szent halálát...* kezdetű nagypénteki dicséret (RPHA 147), amely a másik ebben a metrumban íródott 16. századi ének. Az egyik nótajelzés az 51. zsoltár *Mindenható Úristen, szívünk retteg szüntelen...* kezdetű fordítására utal (RPHA 979), ez az egyetlen fennmaradt 7 + 7 osztású négysoros ének a 16. századból. A másik egy 17. századi katolikus forrásokból ismert ének, incipite: *Jézus tanítványinak...*¹⁸ Ennek sorai szintén 7 + 7-es osztást mutatnak, de bizonyos forrásokban 7 + 8-as sorok is megjelennek. Az előbbi éneknek dallama, az utóbbinak szövege a *Patris sapientia* kezdetű középkori himnuszra vezethető vissza. Érdeemes megnézni, hogyan változik a *Patris sapientia* dallamához kapcsolódó magyar nyelvű énekeknek a szótagszáma és a dallamhangok száma. A vizsgálatba bevonom a *Patris sapientia* középkori kódexben található magyar fordítását is, amelynek kezdősora: *Atyá-*

¹⁷ BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mőzesi diadalversek, Jób könyve): 1575–1598*, kiad. Ács Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza és ZSUPÁN Edina, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 13/A. (Budapest: Balassi Kiadó, 2018), 388.

¹⁸ HOLL Béla, kiad., *Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, Régi magyar költők tára: XVII. század 7. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 5. sz.

nak bölcsessége..., ez később szintén megjelenik dallammal is (RPHA 114). Az adatokat a 4. táblázat szemlélteti, a dallamok adatait az RMDT alapján közlöm.

A *Patris sapientia* latin szövege következetesen izometrikus, dallama pedig következetesen izoritmikus. Az egy szótagnyi eltérés a dallamtól a középkori latin nyelv és verselés sajátosságában keresendő. A latin nyelv hangsúlyrendjéből következően – és azt kihasználva – a sorok utolsó előtti szótagja gyakran hangsúlyos, és a *Patris sapientiához* hasonló trochaikus dallamokban ezen a szótagon a dallam hajlítást kíván meg. Ez a középlatin himnuszirodalomban gyakori jelenség, viszont a magyar nyelvben nem feltétlenül esik hangsúly erre a szótagra, ezért a szöveg nem kívánja meg a melizmát, sőt, az mesterkéltté teheti a dallamot. Az *Atyának bölcsessége...* középkori szövegében éppen ezt az ingadozást fedezhetjük föl: a fordító gyakran kiszótagolta a hajlítást, amit a dallam minden további nélkül megengedett, vagy még inkább megkívánt. Valami olyasmi játszódik itt le a latin vers magyarrá konvertálása során, amit Csörsz Rumen István a verstér kitágítása kapcsán ír, csak sokkal kisebb léptékben. Ő a refrénsorok eltűnése, szöveggel való kitöltése mögött a szótagszámlálás törvényszerűségeinek működésbe lépését látja: „Mintha valami sajátos verstér kitágítása lenne Balassi célja, s ebben a metrum és a dallam diktálta szillabikus kereteket fontosabbnak ítélné [...], háttérben pedig szerepet játszik a magyar költészet ekkoriban már valóban elsődleges (sőt, merev) szótagszámláló karaktere.”¹⁹ A *Patris sapientia* magyar változatai kapcsán arról van szó, hogy a latin ének tulajdonképpen zárókövét, egy kifejezetten a szöveg és dallam összjátékából eredő, az ének lejtését kiemelő elemet a szótagszámlálás mechanikus érvényesülése ledózerol (finomabban fogalmazva: kitöltött szótaggal), mert nincsen rá szüksége.

A *Mindenható Úristen...* szövegében a metrumtörténeti folyamat végpontját láthatjuk: szövege már következetesen 7+7-es sorokból áll. A Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében (RMNy 160) megjelenő dallam következetesen követi a Michael Weiße által 1531-ben kiadott német nyelvű énekeskönyv dallamát, amelynek trochaikus német szövege, a latinhoz hasonlóan, 7+6 szótagos sorokból áll.²⁰ Csakhogy a magyar kotta lejegyzése nem teszi egyértelművé, hogy hol van a melizma, olyan olvasása is megengedett, amely szerint a dallam 7+8 hang-

¹⁹ CSÖRSZ Rumen István, „Vers – dallam – szótagszám: Adalékok Balassi Bálint vers-technikájához”, in *Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra. Fiatal kutatók Balassi-konferenciája* (Budapest, 2004. november 8–9.), szerk. Kiss Farkas Gábor, 13–33, *Traditio renovata* 1. (Budapest: k. n., 2004), 19.

²⁰ Johannes ZAHN, *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder*, 6 Bde. (Gütersloh: C. Bertelsmann, 1889–1993), 4: 6283.

ból áll. Ezen olvasat szerint – amelyet az RMDT is követ – a latin szöveg utolsó hangsúlyára eső melizmát a magyar dallam kettébontja, és az átkötést az utolsó előtti szótagon megtartja. Így az utolsó előtti és az azelőtti szótag is megnyúlik az éneklés során, de egyik sem válik annyira hangsúlyossá, mint az eredeti dallam esetén. Ez sokkal inkább megfelel a korabeli magyaros verselésnek, ahol a középlatin költészetre jellemző, sorvégeken kulmináló nyomaték helyett a sorvég folyamatos lassulását figyelhetjük meg. A dallam ilyen átértelmezésére már Péczely László is felhívta a figyelmet: „A latin versrendszer hatását azonban itt a dallamok foglalják el: ezek jelölik meg a kereteket, amelyekhez a szövegeknek alkalmazkodniuk kell.”²¹

Bogáti akár a *Jézus tanítványinak...*, akár a *Mindenható Úristen...* kezdetű éneket vette alapul, találkozhatott olyan dallamképlettel, amely tizenöt hangot tartalmazott soronként. A 83. zsoltár szövegének tizenöt szótagos sorai úgy alakulhattak ki, hogy kiszótagolta az ebben a dallamképletben található hajlítást – ugyanúgy, mint a *Mindenható Úristen...* szerzője a *Patris sapientiát*. Így lett a 7+6-ból 7+7, majd a 7+7-ből 7+8. Eggyel konkrétabban fogalmazva: Bogáti, amikor a 83. zsoltárhoz a *Mindenható Úristen...* nótajelzést kapcsolta, nem általában a *Patris sapientia* latin (vagy német) szöveggel korreláló dallamát vette alapul, hanem az 1560-as gyülekezeti énekeskönyvben található változatot, ezért állnak a zsoltár sorai 15-15 szótagból.

Ha tényleg erről van szó, akkor ez az eset jól rávilágít, miért van szükség arra a megkülönböztetésre, amit Szigeti Csabánál találunk: „(iii) a nótajelzés a hang szintjén közvetlenül utal: ezt a szöveget úgy énekeld, ahogy azt a szöveget énekelik/énekled; (iv) a nótajelzés a betű szintjén kényszerűen és szükségszerűen közvetett, ezt mondja ugyanis: ennek a szövegnek az a dallama, ami annak a szövegnek a dallama, amely szöveg így kezdődik: ...”²² Bogáti nótajelzése *ebben az esetben* éppen nem azt mondja, hogy a 83. zsoltárt úgy énekeld, ahogy a *Mindenható Úristent* énekled, hanem azt, hogy a 83. zsoltárt a *Mindenható Úristen...* kezdetű ének *dallamára* énekeld. Ez a típusú nótajelzés sokkal közelebb áll az írásbeliséghez, ugyanis nem egy dallamhagyományra, hanem egy konkrét, nyomtatott dallamvariánsra utal, annak is egy olvasatára. Az írásbeliség közelségét csak még inkább megerősíti, hogy rá is tudunk mutatni erre a variánsra: mintha ez az utalás feltételezné a Huszár Gál-féle 1560-as énekeskönyv ismeretét.

²¹ PÉCZELY László, „Régi, énekelt verses irodalmunk ritmusa”, *Irodalomtörténet* 24. (1935): 1: 5–9., 2: 49–57., 56.

²² SZIGETI Csaba, „Vers és zene”, *BUKSZ* 7., 1. sz. (1995): 69–73., 72.

Ugyanez a jelenség nagyon pontosan lekövethető Bogáti két olyan zsoltárában, amelyek a *Puer natus in Bethlehem* kezdetű latin karácsonyi ének dallamára készültek. Az azonos nótajelzésű zsoltárok metruma eltér: a 24. zsoltár sorai rendre 8–6–8–10, míg a 128. zsoltáréi 8–7–8–8 szótagosak. Csomasz Tóth Kálmán hosszasan elemzi a *Puer natus* magyar anyagban kialakult változatait: „A versforma a latin 8–6–8–8 alakkal szemben a magyar verziókban – ugyanazon a szövegen belül is – ingadozásokat mutat a 2. és a 4. sorban. A 2. sor szótagszáma 6 és 8 között ingadozik, a 4. többnyire nyolcas, de néha tízes [...]. A 4. sornak ez a megtoldása a dallamban levő melizma felbontásával válik lehetővé, és mint több ízben láttuk, gyakori jelenség az idegenből jött hajlításos dallamok XVI. századi magyar használatában.”²³ A latin és német változatok a második és negyedik sorokban vagy allelujáznak, vagy megismétlik a páratlan sorok valamelyik részét.

Puer natus in Bethlehem,
natus in Bethlehem,
Unde gaudet Jerusalem,
unde gaudet Jerusalem.²⁴

Puer natus in Bethlehem,
Halleluia.
Unde gaudet Jerusalem,
Halleluia.²⁵

Az egyik legismertebb magyar változat a *Dávidnak ő városában...* kezdetű (RPHA 243). Ennek az éneknek a legkorábbi előfordulása Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyve (RMNy 353, 190v). Ugyan a *Dávidnak ő városában...* szövege előtt ebben a kiadványban sem találunk kottát, felirata viszont ez: „Mégis más azon Puer natusnak discant nótájára.” Ez a *Puer natus* négyyszólamú kórusletételére vonatkozik, amely az *Eperjesi graduálban* is fennmaradt, de hasonló formában megtalálható a 16. századi német énekeskönyvekben is.²⁶ A Huszár Gál-féle énekeskönyvben található szöveg mutat némi ingadozást, de legtöbb-

²³ RMDT, 2: 717., 160. sz.

²⁴ Uo.

²⁵ Lucas LOSSIUS, *Psalmodia, hoc est, Cantica Sacra Veteris Ecclesiae selecta* [...] (Nürnberg: Hayn, 1553), 28.

²⁶ ZAHN, *Die Melodien...*, 1: 192.

ször ezt a metrumképletet követi: 8–6–8–10, amely a dallam hangjainak pontos kiszótagolásából ered. Viszont vannak olyan strófák, amelyekben az utolsó sorban megmarad a melizma, ezek utolsó sora nyolc szótagos, vagyis a képlet: 8–6–8–8. Különös eset az első strófa, ahol viszont hét szótagot találunk a 2. sorban, vagyis a 128. zsoltár szótagszáma jön ki: 8–7–8–8. Idézem az 1574-es énekeskönyv szerinti első strófát:

Dávidnak ő városában,
születék Bethlehemben,
mi váltságunk az jó Jézus,
dicsértessék az Úristen.

Mivel a dallam feszes jambusokból áll, páros számú szótagoknak kellene létrejönniük. A hét szótagos sor tehát valószínűleg hat szótagos volt, és a „Bethlehem”-et két szótaggal, „Bethlem”-ként énekelhették.

Vagyis mintha a két megegyező dallamutalás itt is eltérő módon utalna. A 24. zsoltár esetében annak a négyszólamú letétnek a *dallamára* akar utalni, amelyre a Huszár Gál-féle graduálban található ének is utal, amelynek ha kiszótagoljuk a dallamát, megkapjuk a 24. zsoltár metrumát. A 128. zsoltárnál viszont kifejezetten a Huszár Gálnál található *szöveg* első strófájának metrumképletével egyezik meg, amely egy fiktív, írásban létező és ott is csak az első strófában létező képlet. Ez az utalás aligha értelmezhető a *Dávidnak ő városában...* kezdetű ének olyan írásbeli előfordulása nélkül, ahol a Bethlehemet három szótaggal írták – és annak is olvasták.

A szótagszámlálás itt is különböző szinteken érvényesíti törvényszerűségeit. Egyrészt a szöveg betölti az üres, egyedi szöveget nem tartalmazó helyeket, az alleluját és az ismétlést, Csörsz Rumen István kifejezésével: kitágítja a versteret. Másrészt kiszótagolja a melizmákat, hogy a dallamhangok száma és a szótagszám között megfelelés jöjjön létre. Bogáti pedig a dallam kiszótagolása által létrejött képletet és az első strófa sajátos, írásban létező képletét is szilárd, végleges metrumként veszi át, és azokat immár szótagszám-ingadozás nélkül valósítja meg saját zsoltáraiban.

Külön érdekesség, hogy a 128. zsoltárban több másoló is változtatott a metrumon, és a hetes sorból nyolcast farag. A sorok fölé írt betoldások alapján megint későbbi kiegészítésekről van szó, illetve az is látható, hogy egymástól függetlenül javítottak a másolók, hibaként vagy legalábbis zavaró elemként értelmezve a hét szótagos sort. Az előbb elmondottak alapján tudjuk, hogy versérmük nem csalt. Itt az izometria további munkálkodását látjuk. A másolók

tökéletes izometrikus strófákat alakítottak ki: elérkeztünk a „magyar ékes nótához” vagy a „rég magyar énekhez” – ki hogy szereti.

Hosszú kitérőm után visszatérek a tizenhármas sor 8 + 5-ös osztásához. A szemelvényes *Psalterium*-kiadás az egyetlen egyező szótagszámú metrumot rendelte Bogáti 1. és 27. zsoltárához, mivel azok nótajelzései ismeretlen énekre utaltak, és a sajtó alá rendezők nem találtak más példát a 16. századból. Valóban nem találunk más négysoros, 8 + 5-ös sorokból álló éneket, de 8 + 6-ost annál többet. Ráadásul ennek a metrumnak a népes csoportja nótajelzéseiben összekapaszkodó hálót alkot. Két forrás is ezzel a csoporttal hozta összefüggésbe Bogáti tizenhármas sorokból álló zsoltárait, és az egyik másoló természetesen vette, hogy metrumukat tizennégy szótagosra változtatja. De még fontosabb, hogy a másik másoló azt vette természetesen, hogy *nem* változtatja tizennégyesre a metrumot, a nótajelzésben megadott ének szótagszáma ellenére sem. Azt sem tudjuk, hogy a nótajelzés cseréjével valójában másik dallamra akart-e utalni. Nem állítom, hogy ezek a nótajelzések helyes irányba terelnek bennünket, és segítségükkel meggleljük a zsoltárok eredeti dallamait, csupán azt gondolom, hogy ebben az irányban is kutakodhatunk.

Az imént arra hoztam példákat, hogy dallam és szöveg eltérései és ingadozásai csak bizonyos keretek között megengedettek, és jól látható iránya és szabályai vannak. A vizsgált korpuszban elsősorban a szótagszámlálás és az izometria lép működésbe. Sokszor azonban éppen az eltérések világítanak rá arra, hogy Bogáti nótajelzései igen konkrét dallamvariánsokra vagy metrikai kivitelezésre utalnak, és nem általánosságban egy szöveg vagy dallam környezetére. Nem biztos, hogy az egyszerű szótagszámegyezés az egyetlen mód, hogy dallamokat – vagy legalábbis szövegtársakat – találjunk Bogáti zsoltáraihoz. Idézem Szigeti Csaba egyik axiómáját: „ha a két éneknek különböző a képlete, a két ének nem azonos.”²⁷ De ebből még nem következik, hogy két különböző ének annál közelebbi rokona egymásnak, vagy annál hasonlóbb, minél inkább azonos a metrikai képletük. A versformák aprólékos elemzésével és a metrum mögött látható hagyományok megszabta keretek pontos feltérképezésével érzékenyebben, több eszközt a kezünkben tartva tudjuk felkutatni azt a hatalmas dallamhálózatot, amelyet Bogáti működésbe hozott a zsoltárok fordításakor.

²⁷ SZIGETI, „Vers és zene”, 72.

1. táblázat

Források ²⁸	Versek száma ²⁹	Nincs nótajelzés	Eltérő nótajelzések száma
<i>Szenterzsébeti Bogáthi-kódex</i> (1607–1608)	151	5	127
<i>Jancsó-kódex</i> (1615?)	141		138
<i>Péchi Simon-énekeskönyv</i> (1615?)	152		145
<i>Mátéfi János kódexe</i> (1634)	151	4	140
<i>Abasfalvi zsoltárkönyv</i> (1671)	121	7	113
<i>Kövendi János-kódex</i> (1679)	151	25	82
<i>Magyari Péter kódexe</i> (1704)	153	2	96
Összesen:	153		256

2. táblázat

	<i>Szenterzsébeti...</i>	Többi forrás	<i>Magyari...</i>
1. zsoltár	8 + 6	8 + 5	8 + 5
nótajelzés:	?	?	8 + 6
27. zsoltár	8 + 6	8 + 5	8 + 5
nótajelzés:	8 + 6	?	8 + 6

3. táblázat

Metrum	Versek száma (Bogáti nélkül)	Bogáti versei
4 × 13		
7 + 6	8	+2
6 + 7	1	+1
8 + 5	1	+2
Demeter-strófa	1	+1
Összesen:	11	+6

²⁸ STOLL, *A magyar kéziratok énekeskönyvek...*, 22., 31., 33., 39., 53., 105., illetve 167. sz.

²⁹ A 89. zsoltár verstanilag két egységre oszlik, és mindkét rész külön nótajelzést kap, illetve némelyik forrásban a 137. zsoltárnak két, verstanilag is eltérő fordítása található. A hiánytalan forrásokban így lesz a *Septuaginta* 151 zsoltárából 153 „vers”.

Metrum	Versek száma (Bogáti nélkül)	Bogáti versei
4 × 14		
8 + 6	6	
7 + 7	1	
Összesen:	7	
4 × 15		
7 + 8	1	+1
8 + 7	1	
Összesen:	2	+1

4. táblázat

	Szöveg	Dallam (RMDT, 2: 94. sz.)
<i>Patris sapientia</i>	7 + 6	7 + 7
<i>Atyának bölcsessége...</i>	7 + 6 ~ 7 + 7	7 + 6 ~ 7 + 7
<i>Mindenható Úristen...</i>	7 + 7	7 + 7 (7 + 8?)
<i>Jézus tanítványinak...</i>	7 + 7 ~ 7 + 8	?